

MAYA SHATZMILLER

El Mediterrani medieval i l'ordre global: Islam, moneda i mercats

Only numismatics, namely the study of coins, can provide the basis for direct comparisons between economic conditions at different ages and in different countries (Bolin 1953, p. 5)¹

En parlar d'història monetària comparativa a l'Edat Mitjana, les riberes mediterrànies ofereixen una perspectiva única per a la reivindicació que Bolin fa de l'ús de 'la numismàtica i l'estudi de les monedes' com a eina. És allà on les diferències entre les històries monetàries del món islàmic i de l'Europa medieval, en particular l'Europa cristiana occidental, es fan paleses. Començant per la circulació monetària, els musulmans de les costes meridional i oriental del Mediterrani tenien molta moneda, mentre que els europeus de les costes septentrionals no en tenien. Molt abans de l'arribada de l'Islam al segle VII, les costes europees havien començat a experimentar els efectes de la manca de metalls preciosos i mercats en la circulació monetària. Els territoris islàmics, d'altra banda, es beneficiaven de l'accés directe a la plata de les muntanyes més distants així com a l'or del desert, la qual cosa resultava en una gran provisió de moneda, encunyació regular i circulació monetària. Durant els següents sis-cents anys, Europa patí els efectes d'una economia pràcticament sense moneda a tots els nivells socials i econòmics: els mercats i les fires desaparegueren, les institucions legals i polítiques col·lapsaren, es produïren canvis dràstics en els sistemes de tinença de la terra i les condicions de treball, i els estàndards de vida, els drets jurídics i els nivells d'alfabetització entraren en declivi (WATSON 1967; SPUFFORD 1988, p. 319-323; LAIOU 2002, 2, p. 681-697). La situació contrària es donava al món islàmic on una gran provisió de moneda donà lloc a una economia i una circulació monetària vibrants, amb mercats, comerç, desenvolupament urbà intensiu i uns estàndards més alts de vida (PAMUK, SHATZMILLER 2014). Cap a l'any 1000, el desequilibri entre els veïns mediterranis feia palès un simple missatge: la moneda és tant la causa com l'efecte del rendiment econòmic arreu, però la seva provisió depèn, bé dels metalls preciosos disponibles, bé d'un mercat d'intercanvi vigorós. Tant Watson com Spufford se centren en el flux de metalls preciosos al voltant de la regió mediterrània, durant el període entre els anys 1000 i 1500, per argumentar que

1. 'Només la numismàtica, és a dir, l'estudi de les monedes, pot proporcionar el fonament per a establir comparacions directes entre les condicions econòmiques de diverses èpoques i en diversos països'.

els dos sistemes estaven lligats d'alguna manera, i que la desaparició i reaparició de l'or, però més encara, de la plata, a una banda del Mediterrani es corresponia amb la situació inversa a l'altra banda. Si els dos sistemes estaven relacionats, llavors el flux de metalls preciosos a l'entorn de la Mediterrània en diferents moments, demostraria que aquest vincle era el responsable del declivi d'un sistema monetari i l'èxit de l'altre.

L'objectiu d'aquest article és fer una nova mirada a aquest vincle, tot seguint el consell de Bolin de fer servir la numismàtica comparativa per qüestionar tant el propi vincle com la seva anàlisi històrica (BOLIN 1953). Aquest exercici és necessari perquè hi ha dos problemes als quals no s'ha parat prou atenció. El primer és el persistent i durador estancament a Europa de l'encunyació de monedes tant de plata com d'or, tot i el suposat vincle amb el flux de metalls preciosos islàmics; el segon és el reiteratiu manlleu de models numismàtics de monedes islàmiques durant aquest període. Cap altre manlleu és més persistent en el concepte 'braudelià' de la *longue durée* mediterrània: durant sis-cents anys, sempre que un monarca, estat o ciutat europeu decidia encunyar moneda, utilitzava qualsevol model de moneda islàmica que tingués a l'abast. L'encunyació dels diners a finals del segle VII fou l'única excepció que, en aquest cas, confirma la regla, atès que succeí abans que hi hagués cap model islàmic per imitar. Aquest manlleu numismàtic de llarga durada és intrigant. Mostra que, fins i tot quan hi havia prou moneda disponible, no se'n seguia una economia monetària, la qual cosa ens porta a qüestionar si realment hi havia intercanvi mercantil entre ambdues economies. Mentre que la imitació de moneda no era exclusiva d'Europa, no es donà en canvi a les costes islàmiques, ni en aquest període ni posteriorment. Quina informació ens aporta aquest fet respecte al rendiment econòmic, com suggereix Bolin, o en relació amb el flux de metalls preciosos, com apunten Watson i Spufford? I per què a la bibliografia especialitzada els numismàtics tenen una percepció negativa de la moneda, l'encunyació i, en general, de la història monetària àrab o islàmica que trivialitza, minimitza i resta importància a la seva contribució? Examinarem la validesa d'aquestes observacions perquè, alhora, donen una visió esmoreïda de la història econòmica medieval del món islàmic, la qual cosa distorsiona la seva rellevància històrica, cultural i econòmica.

* * *

Des dels seus inicis el sorgiment de l'ordre monetari islàmic marcà un fort contrast amb el que succeí a l'Europa del segle VII. Fou sota govern omeia que es disposaren els fonaments del sistema i es crearen les infraestructures corresponents a les polítiques d'encunyació, les institucions monetàries i el flux de metalls (BATES 1986, p. 231-261; HEIDEMANN 1998, p. 95-112). Totes les proves —estudis quantitius i qualitius, numismàtica, fonts literàries, pressupostos estatals i jurisprudència, lleis i normes relacionades amb la moneda— apunten cap a un increment en la quantitat de moneda en circulació i cap a la monetització de l'economia (EHRENKREUTZ 1970, p. 37-50; EHRENKREUTZ 1977, p. 84-97; ASHTOR

1969, p. 39-41).² El principal mèrit correspon al primer imperi islàmic, l'administració omeia de Damasc, 656-750, que de bon començament desenvolupà una actitud proactiva i una disposició positiva vers la moneda i l'encunyació. Tot just arribats al poder, els omeies ordenaren la posada en marxa de les seques existents, reprenent l'encunyació fent servir encunyys locals i emetent moneda amb canvis mínims de forma i pes. Es tractava d'un esforç deliberat per corregir l'aleshores lenta circulació de moneda als territoris mediterranis sota el seu domini mitjançant l'augment de la quantitat de moneda. A diferència de la retirada de moneda ordenada per Lluís el Pietós el 820 (SPUFFORD 1988, p. 43), els omeies s'abstingueren de retirar moneda bizantina, de manera que l'ús de moneda mai es va interrompre en els nous territoris. Malgrat la quantitat creixent de moneda que entrà en circulació, mai no va ser tan abundant que sufoqués el sistema o disparés la pujada de preus i la inflació (SPUFFORD 1988, p. 43-44).³ Encara més, la transició entre l'encunyació bizantina i islàmica fou suau i l'encunyació no es va veure afectada atès que no va haver interrupció en el flux de metalls preciosos (BATES 1994; HEDIEMANN 1998; EHRENKREUTZ 1970; EHRENKREUTZ 1966, p. 212-241).⁴ Se'n seguí un sistema monetari miscel·lani amb encunyació de monedes híbrides: una barreja de monedes d'or musulmano-bizantines (WALKER 1956; BATES 1994), monedes de plata musulmano-sassànides i musulmano-sogdianes, monedes de coure musulmano-bizantines (BATES 1994) i or musulmà/iberoromà (BALAGUER 1976; BALAGUER 1979, p. 225-241).

En una transició lenta cap a una reforma de la moneda amb 'Abd al-Malik (691-696), els omeies produïren tipus nous i fàcilment reconeixidors de monedes islàmiques d'or, argent i coure que es farien servir en tots els territoris islàmics, amb els corresponents canvis que recollien els noms del governants de la dinastia, i que esdevingueren l'estàndard durant centenars si no milers d'anys. El coure, la provenença del qual continua sent poc clara, tenia una importància menor per a l'expansió dels mercats de llarga distància, però continuà sent valuós per a les transaccions locals diàries. Les monedes de coure s'encunyaven en vint emplaçaments del nord de Síria durant la segona meitat del segle VII (BATES 1994). Pel que fa a l'argent, inicialment el proporcionaven les dracmes sassànides que arribaven en forma d'impostos; quan l'encunyació massiva de moneda de plata començà al segle VIII, se'ls afegiren la plata en lingots de l'Àsia central i del Khorasan (RICHARDS 1983, p. 8-9; HEIDEMANN 1998, p. 96).⁵ Cap a mitjan segle VIII, la circulació monetària s'havia revifat a les regions islàmiques de la Mediterrània, i abans de la fi de la dinastia omeia l'argent començà a aparèixer a les rutes comercials de llarga distància del nord-est. Els pagaments dels articles de consum i dels salaris es feien en moneda, mentre que els impostos es recaptaven parcialment en

2. Per a una introducció a la història monetària del món islàmic.

3. D'altra banda, el flux d'argent als territoris orientals del món islàmic al segle IX podria haver generat inflació. Vegeu més avall.

4. L'estudi més complert de la circulació i l'encunyació continuada de moneda just després de la conquesta és Bates 1994.

5. Sobre la naturalesa i la importància del flux de metalls preciosos.

metà·lic (HEIDEMANN 1998, p. 97-99; KENNEDY 2001, p. 68-69; RICHARDS 1983, p. 183-207).

L'actitud dels omeies vers la moneda donà forma al comportament institucional i inaugurarà un plantejament utilitari del sistema monetari. Els manuals d'encunyació deixen clar així mateix que els musulmans no atresoraven metalls preciosos a títol individual (EHRENKTEUTZ 1972, p. 423-447; AL-HAKIM 1970). Tant si es tractava d'argent com d'or, els metalls preciosos eren articles de consum, destinats a l'encunyació, als pagaments o a la joieria, i la mostra ostentosa de riquesa, joies incloses, era mal vista pels religiosos. La naturalesa utilitària de la moneda triomfà per sobre de les tendències polítiques i la ideologia religiosa. Les monedes de les dinasties anteriors, tant d'origen preislàmic com islàmic, no desapareixien en general després de la caiguda de la dinastia que les havia emès, sinó que continuaven circulant i es feien servir en tot tipus de transaccions mercantils. No és tan sols que les monedes sassànides i bizantines continuessin circulant molt després de la transició al nou règim, sinó que també les monedes encunyades durant el període omeia s'utilitzaven molt després de la caiguda de la dinastia. Pel mateix, les monedes dels saffàrides (867-910), dels tahírides (821-873) o dels zaydites del Tabaristan (864-928), continuaren totes circulant dins dels territoris del califat molt després que les seves dinasties rebutgessin els califes abbàsides. La naturalesa integradora i efectiva del sistema de dos metalls que entrà en vigor també es beneficià del fet que no es forçà la centralització de les seques i, per tant, una gran varietat de seques regionals continuaren en funcionament a diferents ciutats i regions amb situacions econòmiques molt diferents (CAHEN 1981, p. 315-333).

Les evidències numismàtiques ens permeten afegir una altra observació: malgrat les mesures preses per l'administració central, no totes les regions mostraren la mateixa activitat encunyadora durant els primers tres segles de domini islàmic. Al-Àndalus en seria un exemple; Egipte en podria ser un altre. A la península Ibèrica les últimes monedes d'or visigòtiques que, daten del 710-714, foren substituïdes per l'emissió dispersa i de curta durada de dinars d'or, però cap a mitjans del segle VIII l'encunyació en or a al-Àndalus desaparegué totalment i no fou represa fins el 929 (SPUFFORD 1988, p. 35-36; MILES 1950).⁶ Quelcom de semblant pot veure's en el cas de l'argent. Els visigots no emeteren res semblant als nous diners carolingis, i la moneda d'argent de la regió franca no travessà a la península. Spufford va suggerir que 'l'Espanya islàmica emeté gran quantitat de dirhams de plata a finals del segle VIII i durant el segle IX' (SPUFFORD 1988, p. 51, n. 4), però a aquest argument se li oposa l'anàlisi dels tresors d'al-Àndalus. En un article recent, Noonan i Kovalev, suggereixen que a continuació de la conquesta àrab de la península Ibèrica, l'encunyació de dirhams només es donà a intervals irregulars, i que la producció de les seques col·lapsà completament a la zona des

6. Tanmateix, el comentari d'Spufford afirmant que al-Àndalus tingué gran quantitat d'encunyació en plata a finals del segle VIII i el IX, nota 4, pàgina 51, no es veu confirmat per les troballes de dirhams als tresors.

del 889 fins el 929 (NOONAN, KOVALEV 2000 b, p. 253-260).⁷ Noonan i Kovalev conclouen que: «la gran majoria dels tresors de l'Espanya omeia [...] poden atribuir-se al període del califat», és a dir, després del 930, cosa que també recolza el catàleg Miles de moneda omeia (NOONAN, KOVALEV 2000b, p. 254; MILES 1950, p. 111-235; CHALMETA 1992, p. 741-58). L'escassetat relativa de l'encunyació a la zona i la seva durada, poden semblar sorprenents en comparació amb el que s'estava donant a altres llocs dels territoris islàmics, però no en relació amb l'Europa occidental. Egipte, d'altra banda, no encunyà moneda islàmica fins el 787 i hagué d'esperar encara dos-cents anys, fins el 940, quan el comerç mediterrani es reprengué, per embarcar-se en una producció monetària a gran escala, que doblà la quantitat de moneda disponible en els anys que seguiren aquesta data (NOONAN, KOVALEV, 2000b; CONSTABLE 1994, p. 38-44). Tanmateix, al nord d'Àfrica, els idríssides, els primers governants dinàstics del Marroc, 789-985, reprengueren l'encunyació a les quatre seques ja existents i en fundaren 15 de noves (EUSTACHE 1970, p. 101).

La situació monetària d'al-Àndalus durant el primer període de domini islàmic continua sent doncs un tant enigmàtica. No s'han trobat monedes de procedència peninsular a l'Orient i les seques que apareixen llistades al catàleg de tresors del nord-est (veure més avall) representen la totalitat de la producció regional islàmica amb l'excepció de la península Ibèrica. La importació d'esclaus de l'Europa oriental, esclaus/*saqaliba*, vers al-Àndalus planteja també la pregunta de com es pagava el cost d'aquests esclaus. Sabem que eren nombrosos, la qual cosa també es manifesta en l'emergència al segle XI de les ciutats estat, taifes, sota el seu control. Les troballes numismàtiques confirmen que el patró mediterrani del flux lent de metalls preciosos i la poca circulació de moneda persistiren a la regió fins el segle X, però l'expansió econòmica de la al-Àndalus durant els segles IX i X també planteja preguntes. Les fonts literàries deixen clar que els andalusins estaven al cas tant del comerç nord-oriental com de la conversió dels khàzars al judaisme, una de les seves conseqüències. Tot això fa necessari investigar la naturalesa del comerç de l'Iraq i l'Iran amb l'Europa oriental, al qual ens referirem a continuació.

1. *Lluny de la Mediterrània: una regió euro-islàmica de la plata (700-1000)*

Quan el comerç entre musulmans i europeus es reprengué, ho va fer lluny de la Mediterrània, lluny de la costa sírio-palestina, i de la capital, Damasc. L'evidència numismàtica deixa clar que la revifalla del comerç i els mercats internacionals no es donà a les costes mediterrànies sinó al nord-est de l'imperi islàmic i d'Europa. L'impacte principal del sistema monetari islàmic inaugurat pels omeies començà al segle VIII a l'Àsia central i es manifestà en una revolució de l'argent. Un catàleg comparatiu de troballes d'argent islàmic mostra que,

7. Els meus agraïments als professor Kovalev per proporcionar-me una còpia d'aquest article.

durant els primers cinquanta anys de presència islàmica a les costes mediterrànies, només 158 dirhams de plata es dipositaren en tresors (taula 1); una indicació de la baixa circulació de moneda, de les activitats mercantils limitades i de l'absència de comerç de llarga distància. Tanmateix, l'evidència numismàtica també mostra que, en els següents cent anys, la creació d'una àmplia zona de comerç amb plata portà abundants quantitats de plata islàmica de gran qualitat a les regions orientals islàmiques i europees. L'estudi quantitatiu dels dirhams apareguts als tresors amagats al llarg de les rutes de comerç mostra un subministrament creixent de moneda que comença al segle VIII i es manté constant fins a la fi del segle XI.

TAULA 1. QUANTITAT DE DIRHAMS LOCALITZATS EN TRESORS

segle VII	segle VIII	segle IX	segle X	segle XI
158	16.640	66.946	183.116	62.027

Les xifres de la taula 1 descriuen el contingut de 1.212 tresors, amb encunyacions de 273 seques. El 81,19% de monedes fou recuperat en tresors fora de territori islàmic, principalment a l'Europa nord-oriental, i la resta es localitzaren per tot el Pròxim Orient, el nord d'Àfrica i l'Àsia central (KOVALEV, KAELIN 2007, p. 560-580).⁸ La majoria dels tresors es trobaren a Rússia, Escandinàvia i el Bàltic. El 80% dels dirhams trobats havien estat encunyats a l'Àsia central i només uns 70.000 dirhams provenien del Pròxim Orient. Als tresors nord-orientals no es trobaren monedes d'or ni de coure. El primer tresor de plata islàmica es creu que fou dipositat al Caucas (Azerbaidjan) en els anys 771-772, el segon a Rússia, en els anys 786-787.⁹ A partir d'aquestes dates, el dipòsit de monedes de plata islàmiques continuà pràcticament sense interrupció fins a mitjan segle XI, vers 1050. Les raons que portaren a la fi d'aquest dipòsit d'argent no estan clares. Michael Bates qüestiona la teoria de l'escassetat de plata del Pròxim Orient. La represa del flux de plata provinent de l'Àsia central al segle XIII, a iniciativa dels mongols, tal com avui clarament s'ha evidenciat (KURODA 2009, p. 245-269), posa en dubte la teoria del predomini de la plata europea durant l'escassetat del Pròxim Orient.¹⁰

Els tresors mostren no només el flux de dirhams cap a l'Europa nord-oriental sinó també l'impacte que la revolució de la plata tingué en la mineria i la urbanització de l'Àsia central islàmica. L'increment en l'activitat de les seques es fa

8. Aquest treball fa un primer resum dels continguts d'un catàleg de dirhams de plata islàmics encunyats entre el segle VII i la fi del segle XI que serà publicat en breu.

9. Aquest apartat es basa en diverses publicacions de Thomas Noonan i Roman Kovalev.

10. Agraïxo al professor Pamuk (London School of Economics) que m'hagi fet conèixer aquest article.

palès en les inscripcions de les monedes gravades en les noves seques i ciutats. Al segle VIII trobem seques al nord d'Àfrica, el Marroc i Ifriquiya, Iraq (al-Basra, al-Kufa i Bagdad), Iran (Rayy, Isfahan, Jayy, Sistan,) i Transoxiana, o Mawar al-Nahr (Balkh, Samarcanda i Shash), així com a Armènia. Les monedes del segle IX, predominantment dirhams abbàsides, s'encunyaven principalment al Pròxim Orient. Les seques que produïen dirhams entre els anys 800-825 es trobaven al nord d'Àfrica, però els dirhams encunyats allà pràcticament desaparegueren entre 825-905 i en endavant. La resta havien estat gravades a Iran-Iraq. Cap al segle X, quan la quantitat de dirhams encunyats augmentà en un 75% respecte al segle anterior, la majoria eren encunyats a les seques de l'Àsia central. Els dirhams samànides, la principal font de dirhams, s'encunyaven en dues dotzenes de seques principals i secundàries. N'hi havia quatre de principals: Xaix (Taixkent), Balkh, Samarcanda, i Bukharà, de les quals la de Samarcanda era la més productiva durant tot el període.

Des de l'inici, l'encunyació estava descentralitzada. Es duia a terme a tot arreu, incloent-hi les mines: s'han trobat dirhams que porten el terme *al-ma'din*, la mina, com a lloc d'encunyació. Pel que fa a les regions islàmiques, la gran quantitat de monedes dels tresors ens permet concloure que, durant 300 anys, el subministrament de moneda fou vigorós i sostingut, que la quantitat de moneda en circulació augmentà considerablement a la zona amb el pas del segle, en particular a l'est i al nord de Bagdad, i que els mercats de productes de luxe es beneficiaren d'aquesta situació (SHATZMILLER 2011a).

La ubicació dels tresors també indica que el comerç es duia a terme al llarg de les rutes terrestres entre els territoris islàmics i el nord-est d'Europa, més que no pas a través de les rutes marítimes de l'Oceà Índic i la Mediterrània. Aquest canvi en les rutes de transport és rellevant per a la nostra comprensió del primer moviment d'urbanització a l'imperi islàmic. Les rutes de comerç connectaven les ciutats i mercats al llarg del seu recorregut, tot creant demanda de productes de consum, locals i d'importació, i impulsant el desenvolupament d'indústries que responien a la demanda creixent de mercaderies i serveis (SHATZMILLER 2010a; SHATZMILLER 2010b). L'efecte més significatiu es deixà sentir a les ciutats mine-res del rerepaís, on es trobaven les mines d'argent, i on es fundaren ciutats per allotjar i aprovisionar els miners. Les excavacions arqueològiques recents han complementat els llibres dels geògrafs amb l'aportació de dades sobre l'abast de l'organització i l'escala de les activitats de mineria i encunyació a l'Àsia central (BURJAKOV 2008, p. 257-274).¹¹ En resum, a mitjan segle VIII el sistema monetari islàmic ja emergí com un sistema global que unia els territoris islàmics del Pròxim Orient i l'Àsia central islàmica amb l'Europa nord-oriental, un sistema del qual la Mediterrània i l'Europa occidental estaven excloses.

11. Els amplis estudis arqueològics efectuats per arqueòlegs soviètics als jaciments de les antigues mines d'argent ubicades a les antigues repúbliques islàmiques de la Unió Soviètica, revelen l'abast de l'organització de les activitats de mineria d'argent dels segles IX i X. Aquests estudis s'han de complementar amb les publicacions de Noonan i Kovalev sobre algunes seques concretes.

2. *L'efecte de l'argent islàmic en els socis comercials: els khàzars, els búlgars del Volga, els rus de Kíev*¹²

Hem vist que el flux massiu de l'argent encunyat islàmic fou instrumental per al renaixement econòmic del primer imperi islàmic, però quin va ser el seu efecte en les economies dels estats nord-orientals? Els socis comercials dels musulmans eren un conjunt de societats tribals nord-orientals europees cap de les quals tenia una economia monetària, ni tan sols moneda. En una primera fase, dos grups en diversos estadis de formació estatal es van veure afectats pel flux de dirhams i van jugar el paper d'intermediaris en l'intercanvi de pells i esclaus per monedes de plata islàmiques. El primer va ser el semi-estat khàzar del Caucas, seguit pels búlgars del Volga, a les regions llunyanes de l'est, mar Càspia enllà. A la segona fase, un altre grup, els vikings i els rus de Kíev en particular, ajudaren a portar els dirhams a altres llocs del nord-est d'Europa, a mans de societats amb diversos graus de formació estatal, com ara els països del Bàltic, Suècia, Polònia, Dinamarca, Noruega i Finlàndia. Bé els rus de Kíev, bé els vikings suecs foren directament responsables de dipositar els tresors descoberts al llarg de les riberes dels rius russos, tresors que s'estimen en més de 114.200 dirhams. El procés va ser llarg: els primers dirhams es dipositaren a Polònia i Suècia, el seu destí més llunyà, prou aviat, el 770. La velocitat de l'intercanvi es correspon amb la seva intensitat; per exemple, les monedes arribaven a Rússia a través dels territoris dels búlgars del Volga pocs mesos després de ser encunyades, tot i que vivien un període de circulació més llarg abans de ser enterrades. Circulaven per Europa una mitjana de 20 a 40 anys; algunes circulaven fins a 180 anys. Durant la segona meitat del segle IX, quan els vikings suecs dominaven el comerç bàltic, les importacions de moneda al territori actual de Suècia sumen un total d'aproximadament 24.561 dirhams, comparats amb els 1.656 de Polònia. Cap al segle X, els búlgars havien substituït els khàzars com a intermediaris del tràfic de dirhams, però això no va afectar la posició de Suècia com a principal beneficiària del comerç. El nou punt d'intercanvi al Khawarizm islàmic beneficiava els musulmans, atès que els costos associats al comerç s'eliminaren en reduir-se els costos del transport a l'altra banda de la frontera, des d'on les mercaderies es movien, portades per animals, a través de la xarxa urbana de nova construcció que incloïa Bagdad. El nou lloc d'intercanvi també reduïa la distància entre l'origen dels dirhams, a Samarcanda, i la frontera.

El contacte amb la moneda islàmica fou prolongat, constant i intensiu, però va crear circulació monetària a l'altre extrem? Quin en va ser l'impacte sobre les societats, les economies i els estats nord-orientals que hi entraren en contacte?

El primer —i que sapiguem l'únic— impacte visible de la plata islàmica en els socis comercials va ser l'aparició de nombroses imitacions de moneda islàmica. Aproximadament un 10% dels tresors de dirhams de l'època dels vikings són imitacions de dirhams islàmics fetes pels khàzars i els búlgars. A partir de l'anàlisi

12. No m'ha estat possible consultar GRAHAM-CAMPBELL, SINDBÆK, GARETH WILLIAMS 2011.

de les matrius, els numismàtics han pogut establir que tant els khàzars com els búlgars encunyaren regularment imitacions de monedes islàmiques, les primeres de les quals circularen durant els segles VIII i IX, les segones durant el segle X (RISPLING 2004, p. 123-132). Les imitacions dels khàzars i els búlgars eren monedes de plata de bona qualitat, perfectes lingüísticament i tècnicament, i haurien passat arreu per dirhams autèntics, la qual cosa indica que ambdós pobles tenien accés a matrius i a encunyadors islàmics, així com al propi argent. G. Rispling ha arribat a suggerir proves concretes del procés: un matricer armeni que treballava pels abbàssides de Dabil, a Armènia. Aquest armeni començà d'alguna manera a treballar pels búlgars del Volga, a la corba d'aquest riu, gravant dirhams als quals s'inscriuria el nom de la seca armènia i *Madinat al-Salam* (Bagdad) (MANANDIAN 1965, p. 157).¹³ També es coneix una matriu de dinar d'or utilitzada per encunyar dirhams de plata.

Les imitacions de monedes islàmiques dels khàzars són un exemple diferent i fascinant de l'impacte islàmic. Tant els khàzars com els búlgars estaven molt endarrerits respecte al món islàmic en termes d'estructura econòmica i política. Durant els segles VIII i IX el regne turc dels khàzars fou l'imperi més poderós de l'est d'Europa i mantingué un estret contacte amb el món islàmic i els musulmans durant gairebé tot aquest període. A l'inici del segle IX, l'estat khàzar esdevingué centre de control del comerç, i el redirigí cap a ell, tancant la mar Càspia al trànsit i exigint un impost del 10% de totes les transaccions. Les taxes recaptades entre els mercaders aportaren líquid, tot i que els continguts i el patró dels tresors dipositats indiquen que les monedes d'argent circulaven poc en els dominis del khanat. Les fonts numismàtiques confirmen aquesta impressió: les 84 monedes d'imitació descobertes fins ara eren totes imitacions de dirhams islàmics i es trobaren en tresors al nord del territori khàzar. Setanta-set de les monedes trobades són dirhams *tamgha*, i les altres cinc han acabat coneixent-se com 'dirhams de Moisès'. Totes porten dates i llocs ficticis però comparteixen la mateixa matriu, amb la diferència que la inscripció en àrab *Musa Rasul Allah* apareix en lloc del nom del governador abbàssida que trobem en el que sembla ser una còpia d'una moneda abbàssida del 776-777. Les monedes de Moisès estan relacionades amb altres monedes d'imitació produïdes per la mateixa cadena de matrius que poden rastrejar-se fins al khanat khàzar. Es modelaren noves emissions a partir de dirhams samànides emesos per la cultura transcarpàtica de Saltovo al territori khàzar i gravades amb runes túrquiques, *tamghas*, en lloc de caràcters cúfics.

Les monedes de Moisès són un exemple fascinant de com el sistema monetari islàmic acomplia un paper cultural, però això no anava acompanyat d'un impacte econòmic (KOVALEV 2005, p. 220-251). Els khàzars començaren a encunyar moneda el 825 en resposta al declivi de la importació de moneda islàmica, mentre que continuaven tenint necessitat de pagar als mercaders rus, les despeses de l'estat, el manteniment de les carreteres i els salaris pels oficials i empleats de l'estat, incloent-hi un exèrcit mercenari de tropes de Khawarizm a les quals havien de pagar estipendi, *murtaziqa*. Mentre que tot això podria apuntar cap a una econo-

13. Comunicació personal de Gert Rispling (31 de juliol del 2007).

mia monetaritzada, amb flux de metalls preciosos i encunyació motivada per necessitats comercials, encara deixa dubtes sobre la monetarització de l'economia. Malgrat l'argument de Rispling que 'ara sembla haver un consens general que els khàzars tenien moneda pròpia al segle IX', no queda clar de quina moneda es tracta ni quin efecte tenia aquesta sobre l'economia (RISPLING 2007). Amb comptades excepcions, les imitacions no circularen al si del califat, no se n'han trobat als tresors del Pròxim Orient, sinó que eren clarament encunyades per ser enviades cap al nord.¹⁴ Segons Kovalev, tampoc no circulaven en el si del regne (KOVALEV 2004, p. 94-129). Sembla que s'exportaven immediatament després de ser encunyades i per tant queda el dubte de si la seva intenció era augmentar la quantitat de moneda disponible per a les transaccions monetàries de la pròpia capital. Tant la rapidesa amb la qual aquestes monedes es dipositaven a Rússia i Suècia com la manca de tresors en territori khàzar són un símptoma que els dirhams no trigaven gaire a circular cap al nord. Tot això no indica integració de la moneda a l'economia ni facilitat d'ús de moneda, sinó més aviat el contrari. L'efecte més fascinant de la plata islàmica és el missatge cultural que comportava; una moneda que duia un lema àrabo jueu. Ara sabem que reflecteix més l'intent de la dinastia governant khàzara de crear-se una nova identitat que no pas una economia monetaritzada. Però, en qualsevol cas, demostra una certa consciència de moneda pròpia i del seu poder en l'esfera cultural i econòmica.

Encara tenim menys evidències pel que fa a l'impacte dels intents de monetarització entre els búlgars del Volga. Rispling definia les seves monedes d'imitació estrictament en termes de la ruta comercial del segle X que lligava el califat amb el territori dels búlgars del Volga (RISPLING 2006, p. 210-211). L'encunyació comença amb un període de forta imitació, entre els anys 900-950, al qual seguí un període d'encunyació oficial, entre 950-1000. Les imitacions oficioses i els dirhams estatals oficials posteriors, tot i que rars, porten els noms de tres dels emirs locals (RISPLING 1990, p. 275-282), però la quantitat de monedes trobades i el llarg període durant el qual s'encunyà activament als territoris búlgars podria indicar que hi havia molta més moneda de la que semblen suggerir els tresors trobats. Amb les 300 monedes trobades de la col·lecció sueca, Rispling conclou que 'hi ha probablement centenars de monedes dels búlgars del Volga encara no registrades a les col·leccions russes', principalment imitacions (RISPLING 2006, p. 211). El tipus de lletra, les inscripcions i la inserció dels noms de diversos emirs indiquen un grau d'aculturació àrab i islàmica que s'adquiria a través del comerç. Tal i com descriu Ibn Fadlan (AMITAI 2008, p. 277-297), se'n seguiren la islamització, les institucions islàmiques, les mesquites i els funcionaris del govern amb títol. Les monedes incloïen la ubicació de la seca, *madinat Bulgar* i Suwar, i els noms dels emirs en diverses variants ortogràfiques documentades a través de noves matrius. Igual que en el cas dels khàzars, l'únic efecte tangible i de llarga durada del comerç amb els musulmans fou cultural: la conversió dels búlgars a l'Islam.

14. Les excepcions serien les imitacions marroquines del nord d'Àfrica i del nord de l'Afganistan trobades a Rússia i Escandinàvia. Comunicació personal de Gert Rispling (31-VII-2007).

El fet que les regions bàltiques adoptessin l'ús de moneda com a resultat de la penetració dels dirhams musulmans és posat igualment en qüestió. Spufford està d'acord que els estats més propers a les regions islàmiques, els búlgars i khàzars, adoptaren la moneda islàmica, però insisteix que no hi hagué, en absolut, encunyació regular de moneda a Rússia, Polònia o Escandinàvia abans de l'any 1000, tot i que les monedes podrien haver circulat com a conseqüència del comerç (SPUFFORD 1988, p. 65-73). L'argent només es feia servir com a mitjà d'intercanvi tant a Suècia com a Dinamarca, així com als territoris de l'oest del Rin. El numismàtic polonès Krasnieowski mantenia que els dirhams es feien servir com a moneda des de mitjan segle X a Polònia, i que en aquell moment l'economia monetària a Polònia estava desenvolupada fins al punt que els impostos i salaris es pagaven en moneda més que en mercaderies i serveis (SPUFFORD 1988, p. 70). Mentre que alguns s'oposen a aquesta visió, tothom està d'acord que els dirhams continuaren circulant a Polònia fins al segle XIII (SPUFFORD 1988, p. 7). Durant aquest període, els rus van fer imitacions de dirhams que portaven creus i ocells dins d'inscripcions cúfiques, tot i que la data exacta d'encunyació no és verificable precisament perquè es tracta d'imitacions (RISPLING 1987, p. 75-87). Tanmateix, els rus no encunyaren les seves pròpies monedes i tractaven el dirham com si fos plata en lingots, argent per ser enterrat amb les restes mortals dels seus caps. El fet que els tresors que contenien monedes d'emissió recent fossin enterrats immediatament després de ser rebuts és una altra indicació que les monedes no s'utilitzaven habitualment en les transaccions.

Els rus de Kíev podrien haver estat els únics socis potencials, si és que mai hi hagué, realment, transaccions a crèdit amb els musulmans. Sabem que encunyaren dirhams pseudo-islàmics i que utilitzaren el crèdit, tot i que probablement no alhora. El comerç a Kíev es finançava de vegades a través de crèdits, i documentar els préstecs i els seus mètodes de recaptació sembla haver estat una preocupació habitual a Novgorod. A Kíev, l'escorça d'om es feia servir per registrar els préstecs, els deutes i els contractes comercials. Els testimonis, normalment dotze homes, una reminiscència del *xuhud* islàmic, testimonis legals, es feien servir per tal d'assegurar les transaccions comercials i els préstecs de diversos tipus. Els avaladors eren terceres parts que acordaven pagar el deute en cas que el deutor faltés al seu deure. També es feien servir plaques de fusta per registrar els préstecs, i tant el crèdit com el préstec dinerari semblen haver estat generals, almenys a partir del segle XII. Del segle XI se'n conserven alguns documents, però del X cap (NOONAN, KOVALEV 2000a, p. 119-154). El geògraf Abu Hamid al-Gharnati, nascut el 1088 i que va escriure durant el segle XII, parla de mercaders musulmans a les 'terres dels eslaus' (*bilad al-saqaliba*) que duïen a terme operacions comercials allà: 'Quan un musulmà arriba a un acord (comercial) amb algú, i l'eslau va a la bancarrota, llavors l'eslau, els seus fills i casa seva són venuts per tal de pagar el deute al mercader' (NOONAN, KOVALEV 2006a, p. 119; DUBLER 1953, p. 63). No se sap si aquesta pràctica, tardana pel període que ens ocupa, es podria haver donat abans, però serveix per mostrar que el comerç amb les regions islàmiques continuà entre el califat i l'Europa nord-oriental, malgrat la fi del flux de

dirhams de plata de l'Àsia central cap a la darrerria del segle x. La interdicció de les transaccions de crèdit amb els esclaus que establí l'organització dels membres de la Lliga Hanseàtica podria haver estat motivada per la por que la recaptació del deute es pogués executar contra un altre mercader de la Lliga, més que no pas explicar-se per seguir les passes dels mercaders musulmans. Fins que no ho confirmin altres fonts, l'existència de transaccions a crèdit primerenques entre els mercaders musulmans i les regions nord-orientals, dels víkings o els esclaus, continua sent hipotètica. En termes d'institucions financeres, en particular impostos, l'«estat rus» no era operatiu encara el 1200 (HELLIE 1999, p. 481-505).

Tot i que la provisió de moneda islàmica a l'Europa nord-oriental romangués estable i regular durant tres-cents anys i que comportés enormes quantitats de moneda, estimades en milions, la moneda islàmica no aconseguí crear una economia monetària paral·lela o iniciar un sistema similar a l'altra banda. La raó és òbvia. Els europeus nord-orientals no tenien la infraestructura necessària d'organització estatal, institucions, indústries o un impost de base agrícola, però, sobretot, els mancaven els mercats per a les transaccions locals o internacionals on es pogués donar l'intercanvi monetari. A diferència de les regions afectades per la plata europea descoberta al segle xi, Kíev, la Rússia meridional i les altres regions que participaren abans en el comerç nord-oriental amb les regions islàmiques no tingueren circulació monetària ni economia monetaritzada. Els numismàtics que estan en desacord amb aquest argument no han tingut en compte els complexos factors necessaris per a la circulació de moneda. De fet, aquests estats primerencs no van emetre moneda de plata fins a la fi del segle xiv. En definitiva, l'Europa nord-oriental hagué d'esperar tres segles més per veure els inicis d'un sistema monetari. Tanmateix, també per als musulmans, aquesta situació penalitzà la seva balança de pagaments, atès que no hi havia mercat europeu per als seus productes manufacturats. No hi podien exportar els seus tèxtils, cuirs, vidre, metall ni altres mercaderies manufacturades, i havien de pagar per les pells, els productes forestals, l'ambre i els esclaus, que compraven amb la seva plata amonedada, diners en metàl·lic que es quedaven a Europa, atesorats o enterrats. Les manufactures islàmiques es movien al llarg de les rutes comercials per les quals es traslladaven les pells i els esclaus, però es desenvoluparen a causa de la demanda dels territoris islàmics i contribuïren al seu procés d'urbanització. El creixement econòmic islàmic que es percep al voltant de l'any 1000 fou facilitat per l'abundància extraordinària de moneda, però els mercats, l'organització estatal i la manufactura foren també essencials en el procés.

3. *Els estats croats*

L'argument de Watson sobre el retorn dels metalls preciosos a la Mediterrània es basa en bona mesura en les imitacions croades de moneda islàmica. Watson creu que aquestes imitacions van ser el resultat d'un flux estable d'argent i or que anava d'Europa cap a Terra Santa abans i després de les croades, principalment del segle xi al xiii (WATSON 1967, p. 7-11). Tot i que estic d'acord que el retorn

de la circulació monetària a la Mediterrània es produí al segle XII i que els estats croats jugaren un paper important en el seu llançament, costa de veure com els exèrcits croats haurien pogut portar amb ells prou matèria primera o prou existències de metalls preciosos per tal d'encunyar aquestes imitacions. Tampoc no els podien rebre d'una Europa que va patir escassetat de metalls preciosos fins al segle XIII. Els estats croats imitaren sobretot una moneda islàmica contemporània d'or, un metall que no estava disponible a l'Europa del moment. Va ser aquest or islàmic el que va jugar un paper crucial en el seu sistema monetari.

Independentment del seu lloc d'origen precís a Europa, cadascun dels exèrcits croats que s'assentà amb el temps a Terra Santa —els lorenesos del regne de Jerusalem, els normands del sud d'Itàlia i de Sicília i del principat d'Antiòquia, els provençals del comtat de Trípoli, i fins i tot el fugaç comtat d'Edessa, que deixà d'existir el 1144—¹⁵ començà a encunyar imitacions molt primerenques de moneda islàmica, tant d'or com de plata, a les costes mediterrànies (METCALF 1983; METCALF 1989, p. 421-482; IRWIN 1980, p. 89-90). Els estats croats de Terra Santa estaven acostumats a un sistema basat en la plata, però de seguida s'integraren en un sistema monetari de doble metall, encunyant monedes d'or d'imitació islàmica i algunes d'argent, la qual cosa no només els permeté gaudir de circulació monetària, sinó també d'una economia monetaritzada als segles XII i XIII. El secret va ser conquerir un sector rural monetaritzat que pagava els impostos en metàl·lic en comptes de pagar-los en espècie o en treball, com passava a Europa. Així, posaren les bases del comerç europeu amb els territoris islàmics. Les primeres monedes foren, de fet, monedes de coure encunyades a Antiòquia vers 1100-1130 que imitaven les monedes de coure dels seljúcides (METCALF 1983, p. 7-9). Cap a l'inici del segle XII, el regne llatí de Jerusalem havia adoptat una moneda d'or d'imitació, coneguda com a besant, que derivava dels dinars d'or fatimites del califa al-Mustansir, 1036-1094, i més tard dels d'al-Amir, 1101-1130 (METCALF 1989, p. 439 i ss). Els besants tenien menys pes i menys finesa, però romanien estables de manera que, amb la proporció or/aliatge de 2/3 o bé 4/5 d'or al llarg de tota la seva existència es distingiren així de les monedes fatimites originals. Els *besanci* o besants, esdevingueren la 'moneda nacional' del regne i els documents comercials s'hi refereixen sovint des del 1161 en endavant (METCALF 1983, p. 9). L'existència de les monedes d'imitació croades indica que, en primer lloc, s'integraren en l'òrbita del dinar fatimita, típic pel seu elevat estàndard d'or, però que també reberen tributs en metàl·lic de Síria, la qual cosa incrementà la circulació monetària. Sembla que hi hagué un flux continuat de metalls preciosos disponibles, especialment or, al Pròxim Orient i que hi podien accedir (METCALF 1983, p. 30-32). La monetarització de l'economia i la quantitat creixent de monedes en circulació als estats croats la testimonien primer la creació de feus monetaris pels vassalls del regne, els quals, a diferència de molts nobles europeus però de manera similar als seus contemporanis de Barcelona, podien permetre's viure

15. Les monedes de coure d'Edessa, tanmateix, tenien una aparença similar als *folles* bizantins de la fi del segle XI.

a les ciutats. La incorporació dels croats i els seus impulsors al sistema global islàmic es manifesta en la llarga supervivència de les seves monedes: els besants continuaren encunyant-se d'acord amb el mateix format i proclamant el nom de Mahoma en àrab fins al 1250, quan el papat intervingué per prohibir el missatge però no el missatge, la moneda. Atès que l'economia dels estats croats era una economia integrada i que tant el Pròxim Orient islàmic com l'Europa mediterrània comerciaren amb ells i a través seu, la moneda d'imitació que produïren va ser viable, a diferència de la dels khàzars i els búlgars (HEIDEMANN 2007, p. 117-142). De la mateixa manera que a la resta del món islàmic, l'argent era un problema. A Terra Santa era més complicat revitalitzar l'encunyació d'argent. La manca d'argent al Pròxim Orient comportà l'encunyació lenta i limitada tant de dirhams islàmics com d'imitacions croades. Sota el govern de Balduí I i Amaurí, entre 1140 i 1220, el regne de Jerusalem encunyà billons, monedes que contenien tan sols un 15% d'argent; sota el govern de Guiu de Lusignan, 1186-1192 i Enric de Xampanya, 1192-1197 s'encunyaren diners de coure. Per tal d'aconseguir argent per a l'encunyació, els croats es veieren forçats a fondre un sostre d'església fet d'argent (METCALF 1983, p. 14-19, 27).¹⁶ Quan al segle XIII la plata europea començà a difondre's, les monedes croades deixaren d'imitar els dirhams islàmics, tot i que no n'abandonaren completament el model, tal i com mostra l'aparició de les imitacions dels dirhams aiúbides de mitjan segle XIII (METCALF 1983, p. 20). El seu elevat contingut en plata indica el nou flux d'argent a la regió, ja fos provinent de l'Àsia central, amb l'arribada dels mongols a l'Orient Mitjà, ja fos provinent d'Europa (METCALF 1983, p. 27; KURODA 2009).

Fins i tot amb el nou i abundant flux d'argent europeu, la imitació de moneda islàmica continuà a l'Europa occidental amb l'encunyació de monedes de plata islàmiques falses, majoritàriament dirhams almohades, a les seques de la península Ibèrica, França i Itàlia: la moneda coneguda com a millarès. Encunyada a Europa i enviada com a moneda i no com a lingots d'argent al nord d'Àfrica i a l'Orient Mitjà durant el segle XIII, s'intercanviava amb benefici enfront de l'abundant or islàmic i ajudà al comerç posterior amb el mediterrani islàmic (SPUFFORD 1988, p. 170 i ss).

4. *L'Europa occidental i les imitacions de l'or islàmic*

El retorn de l'encunyació en or a Europa al segle XIII i el seu paper a la història numismàtica europea s'ha treballat amb gran detall, recentment i de manera extraordinària, per Peter Spufford (SPUFFORD 1988, p. 1-109). Tanmateix, val la pena recordar les circumstàncies en les quals s'havia produït la seva desaparició al continent. Les evidències numismàtiques mostren que l'absència de flux d'or cap a Europa fou la causa de la desaparició de l'encunyació fins al punt que, a l'entorn del 744, no s'encunyaren sous d'or a l'Europa occidental i la base àuria

16. Narrat a la *Continuació* de Guillem de Tir.

del sistema monetari de l'Antiguitat, de la qual se'n derivà el diner de plata de vida breu al segle VII, s'havia esvaït per sempre. L'excepció era Itàlia, que es trobava a l'òrbita de Bizanci, on l'or continuà circulant durant un temps. Se seguiren encunyant monedes d'or, tot i que cap al segle VIII les monedes només contenien un terç del seu contingut nominal en or. L'Armènia Cilícia, un soci important del comerç internacional, patí una crisi monetària i la desmonetarització de la seva economia (MANANDIAN 1965). Més cap a l'est, el propi Bizanci, que durant els segles V i VI havia gaudit de la provisió d'or de les mines dels Balcans, d'Il·líria i de Tràcia, de Núbia i de l'Egipte central, així com d'Armènia, també començà a experimentar un deteriorament en els estàndards d'encunyació (LAIYOU, MORISSON 2007, p. 29-30). Sobre la base dels textos literaris que suggerien que l'intercanvi monetari només es produïa a la capital i de la quantitat limitada de coure trobat a les excavacions arqueològiques dels altres centres urbans, els bizantinistes han arribat a la conclusió que fora de Constantinoble la desmonetarització total de l'economia durà des de l'inici del segle VI fins, com a mínim, al segle IX (LAIYOU 2002, p. 709-712).

TAULA 2. MONEDES ÀRABS EN TROBALLES A L'EUROPA OCCIDENTAL, SS. VII-X

període	troballes	dinars	dirhams	coure
segles VII-X	54	447	104	25

La quantitat de monedes islàmiques trobades als tresors de l'Europa occidental també es correspon amb el declivi general de la circulació monetària a la Mediterrània als segles VII, VIII i IX. La taula 2 (McCORMICK 2001, p. 344) mostra que els tresors amagats al llarg de les rutes que conduïen des d'al-Àndalus cap a França entre 692/694 i 844/845 contenen tan sols 22 monedes, de tots els metalls, encunyades a Ifriquiya entre 715 i 820, juntament amb 2 dinars, un d'Ifriquiya i l'altre sense identificar (McCORMICK 2001, p. 346). Aquesta escassetat no pot atribuir-se a una circulació monetària activa que absorbia les monedes islàmiques, ni tampoc al fracàs de l'encunyació al nord d'Àfrica, atès que la meitat dels dirhams dipositats als tresors nord-orientals entre 825 i 833 s'encunyaren a les seques nord-africanes durant el període 775-795. Es tracta, més aviat, d'una demostració que les monedes d'argent de l'Islam occidental eren comunes a Bagdad, i es feien servir en el comerç nord-oriental però no en el comerç amb l'Europa occidental (NOONAN 1980, p. 401-468). L'únic tresor que conté dirhams de plata islàmics de les províncies orientals del món islàmic es descobrí a la frontera nord de l'imperi carolingi i es data a la fi del segle IX o inici del X. McCormick destacà el fet que, en molts casos, les monedes àrabs apareixen juntament amb monedes bizantines i que els patrons de dipòsit indiquen un moviment que remunta els rius i travessa les muntanyes des de la Mediterrània més que no pas a través dels Pirineus.

El darrer factor indicatiu de la manca de comerç amb l'Europa occidental és de fet un *argumentum ex-silentio*: la manca de monedes europees en els tresors del Pròxim Orient.

En conclusió, el petit nombre de monedes àrabs trobades als tresors entre els segles VII i X sembla indicar un comerç mínim o una manca de comerç directe entre els territoris musulmans i els carolingis, incloent-hi al-Àndalus (CAHEN 1965, p. 347-357). D'altra banda, la seva presència juntament amb moneda no àrab als territoris carolingis, explica l'exposició dels europeus al dinar d'or islàmic, la primera imitació de moneda del segle VIII. Si els sous bizantins eren la moneda de la qual algunes de les primeres monedes d'or del segle VIII derivaven, fou abandonat més tard en favor del dinar abbàssida, un fet que planteja la qüestió de la identitat dels famosos mancúsos, que aparegueren a Europa aproximadament al mateix temps que les imitacions nord-orientals europees del dirham d'argent. El mancús apareix al segle VIII amb un model oriental, un dinar d'or del califa abbàssida al-Mansur de l'any 774, que aparegué prou ràpid —no havien passat més de 22 anys entre l'encunyació del prototip d'al-Mansur i la seva còpia anglesa. El mancús anglès d'or d'Offa anà seguit d'una imitació d'un altre dinar abbàssida anònim, datat el 789-790 (LOWICK 1973, p. 173-182). Aquests primers mancúsos s'encunyaren amb or d'origen oriental, molt probablement de les mines d'Aràbia, que proporcionaven l'or pels abbàssides, i no de les mines de l'Àsia central, que procuraven l'or per als dinars de Nixapur dels samànides. El mancús, la primera aparició del qual a Itàlia ha estat interpretada per Cahen (CAHEN 1965, p. 345-347; GRIERSON 1954, p. 1059-1074) en relació al 'nou' dinar islàmic del període post-reforma, esdevingué amb el temps un nom genèric que es donava a les monedes d'or que, des de l'inici del segle X, a la península Ibèrica, imitaven els dinars d'or àrabs (BALAGUER 1993). Aquesta segona onada de mancúsos, una encunyació de dinars d'imitació, que començà al segle X a Barcelona, mostra que l'origen del metall havia canviat (BALAGUER 1993).¹⁷ Es feien del metall procedent de les mines d'or subsaharianes i era subministrat primer a al-Àndalus i després a través de diverses sucursals a les costes mediterrànies, tot inaugurant un llarg període de provisió d'or controlada per les dinasties nord-occidentals africanes: almoràvits, almohades i marínides del Marroc, així com abdalwadites i hàfsides de les zones centrals i orientals, que continuà fins a la fi del segle XV (SPUFFORD 1988, p. 163-187).¹⁸ La intensificació del vincle amb Occident pot apreciar-se en el tipus àrab del diner de l'emperador Enric II d'Alemanya (1002-1024), que es basava en un dirham omeia andalusí de Hixam II (976-1013) (LOWICK 1973, p. 175).

La quantitat creixent d'or subsaharià a Europa es va fer visible primer a Barcelona, que fou la primera ciutat d'Europa en encunyar mancúsos d'or el 981

17. El Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC) té exposats dos bells mancúsos de 1035 i 1076 i un tresor sencer (Ódena) d'or islàmic. De manera prou significativa, també s'exposen 'dinners', imitacions de dirhams d'argent d'entre 1018-1035, així com dirhams de la Tortosa del segle XI i un tresor de Vic (1131-1162), ja en forma de diners.

18. Per a aquestes dinasties, vegeu les respectives entrades de la nova edició de l'*Encyclopaedia of Islam*.

(BALAGUER 1993; BONNASSIE 1991, p. 183-184). La disponibilitat d'or s'ha atribuït a la relació comercial de Barcelona amb el califat de Còrdova, que no va encunyar moneda d'or fins a la fi del segle x, testimoni de l'estreta relació de les dues economies. La monetarització de la Barcelona del segle x sembla haver-se donat ràpidament poc després. Cap a mitjan segle xi, els pagaments en or canviaren la naturalesa del feudalisme català, que passà d'estar fonamentat en la terra als feus monetaritzats. El 1052, es concedia a cada vassall un pagament anual de 10 unces d'or i la renda anual anava de les 20 unces, en la majoria dels casos, fins a les 100 unces 'grams d'argent'. Entre 1062 i 1071, el comte de Barcelona, Ramon Berenguer I, invertí 10.000 unces d'or en la compra de castells i l'adquisició dels comtats de Carcassona i Rasès.

El primerenc flux d'or també es percebia en altres llocs de la Mediterrània: Sicília. Els tarins d'or normando-italians del segon quart del segle xi es modelaren a partir de les emissions prèvies dels fatimites a l'illa (LOWICK 1973, p. 175). El 1072, la Sicília normanda, que comerciava tant amb Egipte com amb el nord d'Àfrica, començà a encunyar imitacions, quarts de dinar, *ruba'i* o tarí del califa fatimita al-Mustansir, que coneixem a partir dels estats croats (GOITEIN 1967-1988; GIL 2004, p. 81-96; ABULAFIA 1977).¹⁹ Els normands sicilians foren imitats pels governants de Salern, Amalfi, Pulla i, finalment, a la Constantinoble llatina, fins al punt que 'entre 1235 i 1250, l'estàndard del tarí s'utilitzava des de Palerm fins a Acre, arreu dels imperis de Nicea i Llatí i la propera Bulgària' (LEONARD 2006, p. 84). El tarí d'or italià, amb inscripcions en àrab o una combinació d'àrab i grec, continuà encunyant-se fins al 1278. La introducció de l'*hyperperion* bizantí el 1092 també estava relacionada amb l'existència d'or de fonts islàmiques/africanes, mentre que el morabatí/maravedí, les monedes d'or de Toledo emeses per Alfons VIII de Castella (1158-1214) el 1172, eren una imitació del dinar almoràvit de la primera meitat del segle XII amb una inscripció cristiana escrita en àrab (BALAGUER 1993; BALAGUER 1999)²⁰. Els morabatins d'or cristians també s'encunyaren als regnes de Lleó i Portugal, mentre que 'Castella mantingué el sistema islàmic de moneda fins a la fi del segle xv' (WALKER 1983, p. 45). El 1240, les *doblas*, els dinars cristians de doble or, imitaven el dinars almohades, tal i com feia la moneda emesa per Frederic II de Sicília (BALAGUER 1993; BALAGUER 1999). En aquell moment, la Mediterrània havia esdevingut, a tots els efectes i pel que fa a termes monetaris, un llac islàmic, tant per la provisió d'or com per l'encunyació de moneda. El resultat del flux lliure de metalls preciosos fou que 'cap al 1252 hi havia prou or a Gènova i Florència, encara que fos de pas, com perquè aquestes ciutats comencessin a encunyar monedes pròpies' (SUFFORD 1988, p. 176). Tot i que les noves monedes d'or italianes del segle XIII no derivaven de les monedes musulmanes sinó d'un sistema italià que ja existia a la Toscana, la font

19. Les evidències sobre aquest període dels mercats mediterranis són abundants, procedents majoritàriament dels registres de la Guenizà i dels arxius genovesos.

20. Amb la creació d'un catàleg de mancusos i *doblas*, Balaguer ha fet una enorme aportació a la sistematització del fenomen.

del metall continuava sent la mateixa; es tractava d'or en lingots o en pols (*paio-la*) de l'Àfrica subsahariana que es transportava als ports mediterranis mitjançant caravanes controlades pels estats musulmans del nord d'Àfrica. Aquesta provisió regular d'or a Europa, que possibilita una encunyació estable en or i, amb ella, un sistema monetari de doble metall, fou possible mercès a l'efecte estabilitzador de la dinastia marinida, que arribà al poder al Marroc el 1250 i hi bastí un imperi que abastava parts de l'Àfrica negra, el nord d'Àfrica i els territoris musulmans de la península Ibèrica; un imperi que s'esfondrà amb l'arribada de la Pesta Negra (SHATZMILLER 2013b; SHATZMILLER 2011b; SHATZMILLER 1995).

5. La Xina i l'Índia

La història mediterrània de la moneda i els mercats no seria completa sense incloure dues economies contemporànies, sòcies comercials a Orient dels sistema monetari islàmic, la Xina i l'Índia. El model que veu els emporis de l'Oceà Índic com a paral·lels de l'escena mediterrània fa la comparació encara més rellevant, tot i que Chaudhuri no va incloure el comerç basat en l'argent entre el món islàmic i l'Europa nord-oriental en el seu model marítim (CHAUDHURI 1985). La singularitat del sistema islàmic es fa immediatament evident. Durant el període Tang a la Xina (618-907), contemporani tant d'omeies com d'abbàssides, els monopolis i els impostos ja limitaven el comerç, però atès que no hi havia moneda oficial d'or o argent, i l'encunyació estatal controlada de moneda de coure era un monopoli governamental, la monetarització de l'economia només es produiria lentament (TWITCHETT 1970, p. 66-83). Com a resultat d'això, la seda i els metalls preciosos es feien servir en tot tipus de transaccions, també en el pagament dels impostos. En el cas de l'Índia, notori per tractar-se d'una societat amb el costum d'atresorar or, la circulació de moneda i la monetarització en general eren igualment problemàtiques (KINDLEBERGER 1989, p. 57-73, per l'Índia i la Xina, p. 49-52 pel Pròxim Orient). De fet, la manca d'argent islàmic a l'Índia entre els segles VII i X indica que la preferència dels musulmans per les rutes terrestres excloïa l'Índia i el seu comerç marítim, més que no pas propiciava el desenvolupament de les rutes marítimes preislàmiques, tal com s'ha dit sovint. No hi ha evidències que existís moneda a la província marítima de Sind, que caigué sota control islàmic al segle VIII. La província de Sind no encunyà monedes d'or ni de plata al segle IX, tot i que les excavacions a la capital Daybul/Dewal han revelat monedes tant omeies com abbàssides, inclosos dirhams de plata del califat —amb la darrera moneda datable el 907— i un únic dinar d'or abbàssida (DEYELL 1999, p. 44-50). Les troballes de monedes de coure encunyades amb el nom del governador de Daybul mostren que el coure es feia servir en transaccions locals, però que no era suficient per al comerç interregional o internacional. Molt probablement, Daybul no tenia la seva pròpia seca, potser perquè no tenia accés a plata en lingots, potser perquè tenia una economia limitada que no tenia necessitat d'un intercanvi monetari sofisticat, i el coure era suficient per a les seves necessitats.

John Deyell suggerí que els emirs àrabs de Sind no tenien una base d'ingressos prou elevada com per a controlar el sistema monetari de la regió, però que l'activitat comercial cap a l'est compensava les seves mancances cròniques mitjançant l'ús de la moneda fàcilment accessible del regne hinduixàhida veí. Al segle X, el comerç es desplaçà cap a l'interior i, tal i com Deyell conclou (DEYELL 1999, p. 46), 'en aquest període destaca un declivi general del comerç marítim entre el golf Pèrsic i l'Índia'. Els hinduixàhides, igual que els samànides, explotaren les mines del Panjxir i controlaven la regió de Kabul, extraient beneficis del comerç constant de caravanes que viatjaven cap a i des del Khorasan. La moneda de plata dels hinduixàhides era d'una qualitat elevada i constant, i se n'encunyaren enormes quantitats. Igual que la plata samànida, s'intercanviava amb confiança per tot arreu. Al darrer quart del segle X, s'estima que la quantitat de moneda de plata hinduixàhida en circulació al rerepaís oscil·lava entre els 400 i els 1.000 milions —quantitat més gran que la de la moneda samànida (DEYELL 1999, p. 57). Multan, ubicat al bell mig del rerepaís, esdevingué un dipòsit per al comerç caravaner cap al Khorasan. Els dirhams de plata encunyats allà durant aquest període i trobats a la regió interior de Marwar confirmen que el comerç intercontinental i interregional era terrestre més que no pas marítim seguint la ruta de l'Oceà Índic. Com en el cas dels samànides, l'argent desaparegué de circulació a l'Oceà Índic l'any 1000. La represa del comerç marítim que començà al segle XI va posar els mercats indis en contacte amb la nova fase mediterrània. El 1220, la circulació monetària tornà a la regió amb una moneda de plata bàsica de 11,09 grams. Quan, al segle XIV, hi hagué disponibilitat d'or, s'encunyà una moneda d'or (*tanka*) amb una proporció de 1:10.

6. La numismàtica i el rendiment econòmic del món islàmic

Podem ara tornar al suggeriment d'Stjure Bolin: 'Només la numismàtica, és a dir, l'estudi de les monedes, pot proporcionar la base per a la comparació directa entre les condicions econòmiques en diferents èpoques i en països diferents'. Atesa la imatge presentada fins aquí del sistema monetari islàmic i de les seves relacions amb Europa entre els segles VII i XIII, com queda en una perspectiva comparada? Mentre l'exercici comparatiu beneficia la nostra anàlisi de les condicions econòmiques del món islàmic medieval, els numismàtics que es dediquen a l'Edat Mitjana i els historiadors de l'economia no han admès que el sistema monetari islàmic fos superior al que hi havia en aquell moment a Europa, més aviat al contrari. Spufford, en parlar de la contribució àrab a la moneda i a l'encunyació diu:

La galeta 'martellejada' ampla i prima, que seria el típic format per a l'encunyació a Europa fins a l'adopció del molí moneder als segles XVI i XVII, no arribà a Occident des de Roma sinó a través dels àrabs i, com moltes altres introduccions àrabs a Occident, no havia estat inventada pels àrabs, sinó només transmesa per ells. Igual que les xifres 'aràbigues' eren, en realitat, d'origen indi, i els sistemes d'irrigació i les verdures que els àrabs introduïren a la Mediterrània eren, en realitat, panjabis,

l'estampació de moneda amartellada que els àrabs portaren a Occident, era en realitat, d'origen persa (SPUFFORD 1988, p. 40).

Spufford no és l'únic amb aquest punt de vista. Grierson, un altre gran numismàtic, afirmava que 'els àrabs, com molts pobles primitius, estaven acostumats a fer servir la moneda dels seus veïns més sofisticats com si fossin pesos' (GRIERSON 1960, p. 255). De manera semblant, el professor d'història de l'economia medieval de la Universitat de Yale, Robert S. Lopez, acceptava un punt de vista desdenyós del sofisticat i original sistema econòmic musulmà,

atès que la recol·lecció nòmada i el comerç caravaner havien estat les ocupacions bàsiques del seu país d'origen, els àrabs tendien a menysprear el conreu i respectaven el comerç itinerant, la professió del propi Mahoma. Però tot i que aquesta inflexió inusual podria haver proporcionat un estímul fresc al creixement econòmic, estava en part malmès per la tradicional poca inclinació dels àrabs vers l'ordre polític i el treball en equip (LOPEZ 1970, p. 24).

John Hall, un sociòleg, explicava que

la naturalesa cíclica de l'estat al món islàmic el feia inestable, i això afectava l'economia de dues formes. Era prou arbitrari i predador com per interferir directament en el mercat, en els procediments de la justícia i en l'autonomia de les ciutats. D'altra banda, el govern era feble. La terra quedà fora del mercat, amb la corresponent pèrdua d'ingressos per impostos i la limitació del nombre de funcionaris estatals que es podien reclutar (HALL, 1988, p. 29).

No argumentarem res en contra d'aquestes conjectures, atès que no són més que assumpcions sense base i no es fonamenten en una recerca real. El 1965, Claude Cahen, degà de la història econòmica medieval islàmica, ja advertia contra la tendència dels acadèmics a formar-se opinions basades en un 'coneixement insuficient' dels aspectes històrics, econòmics i culturals de la història islàmica medieval (CAHEN 1965)²¹. Tanmateix, recentment els comentaris mal orientats dels numismàtics han quedat recollits en el treball d'economistes contemporanis, com ara Timur Kuran (KURAN 2003). Aquesta visió confusa de la moneda i de la història monetària islàmiques sembla correspondre's amb les crítiques cap a les institucions islàmiques —com a poc eficients, inflexibles, immutables, a causa de limitacions religioses i culturals— al darrere del feble rendiment econòmic de les societats islàmiques passades i presents (SHATZMILLER 2011a). Ja he respost a aquestes crítiques infundades en altres publicacions (SHATZMILLER 2009; SHATZMILLER 2011a; SHATZMILLER 2012) i afegiré ara alguns punts més, que es basen en el sistema monetari i numismàtic islàmic que he presentat en les pàgines anteriors.

En primer lloc, la crítica als àrabs com a 'irracionals' i, per tant, mancats de la rectitud mental i de l'aptitud necessàries per comportar-se de manera racional en termes econòmics.

21. Feia servir, amablement, l'expressió *insuffisamment avertis*, insuficientment informats, per a descriure aquesta aproximació a la història econòmica del món islàmic.

L'aptitud és l'habilitat per advertir possibilitats i alternatives, i la capacitat d'explotar-les. Al segle VII, tant el món islàmic com Europa patiren la mateixa situació, una manca de moneda i de circulació monetària suficient que aturà el comerç i féu desaparèixer mercats i ciutats. Es tractà d'una crisi econòmica davant de la qual àrabs i musulmans reaccionaren obrint seques noves i d'altres ja existents, garantint el flux de metalls preciosos i reemplaçant els models de moneda d'or per noves monedes i un sistema de dos metalls. Es comportaren racionalment en allunyar-se d'una Mediterrània en ple procés d'estancament, una regió sobre de la qual no tenien cap influència, i desplaçar-se cap a Orient. La rapidesa amb la qual l'Orient Mitjà islàmic va desenvolupar un enorme potencial industrial i uns mercats funcionals en un entorn urbà en expansió, fa destacar el període que trigà Europa en manllevar, o aplicar, allò que els àrabs havien aconseguit, i tanmateix ningú no es refereix al europeus com a 'agents econòmics irracionals'. Per a tenir una circulació monetària efectiva, els agents econòmics han de propiciar les condicions adequades amb la posada en marxa d'accions específiques. La imitació europea de la moneda islàmica no es va tenir per un manlleu cultural, sinó per un acte 'racional', posat en marxa amb la idea de facilitar el comerç i augmentar el guany, alhora que es produïa prou moneda com per facilitar el comerç i l'intercanvi mercantil. Les economies de les regions islàmiques medievals es beneficiaren de tenir prou moneda com per facilitar el comerç i l'intercanvi mercantil, una situació que era conseqüència d'una decisió racional dels governants islàmics. La política omeia va implicar la revisió exhaustiva d'un sistema monetari moribund i el desenvolupament de les institucions econòmiques que el feren servir. A més a més, ho aconseguiren en menys de cinquanta anys, mentre que els europeus necessitaren 600 anys per revifar el seu. Bons coneixedors dels seus recursos potencials, desenvoluparen les eines per dur a terme la reforma monetària que necessitaven. Van actuar de manera conscient, aprofitaren les condicions i implementaren, conscientment, no de manera fortuïta, les mesures que van facilitar la circulació monetària.

Es podria respondre el mateix a les argumentacions segons les quals els musulmans van ser 'irracionals' espoliant els metalls preciosos. Els historiadors de l'economia no veuen l'espoli com una acció coercitiva, o un acte de violència moralment repugnant, sinó més aviat com una mesura necessària, una eina econòmica per fer circular i alliberar els metalls preciosos atresorats. La qüestió s'ha plantejat en relació amb la desacumulació forçada de plata a Europa per part del danegeld víking i els seus efectes en l'encunyació de moneda de plata, els diners (SPUFFORD 1988, p. 61 i ss). La qüestió s'ha debatut en comparació amb l'efecte de la desacumulació islàmica dels tresors de l'Índia. L'Índia ha estat coneguda al llarg de la història com a 'forat negre' per als metalls preciosos, plata i or que arribaven al país a través del comerç per ser trets de circulació i acumulats, amb el consegüent efecte negatiu sobre la circulació monetària. Tanmateix, Richards ha mostrat que les invasions islàmiques de l'Índia, que arribaren des del nord, foren crucials pel procés d'augmentar la circulació monetària. Des de l'estat de Ghazni, que practicà l'espoli de temples, corts, etc., els metalls preciosos començaren a

fluir de nou (RICHARDS 1983, p. 183-206). Richards estimà que l'or saquejat en aquest episodi arribaria a 1.190.680 kg, o 1.190,7 tones mètriques, i que el pes sencer de metalls preciosos que el sultà Mahmud de Ghazni tornà a posar en circulació al segle XI estaria entre 123.200 i 154.700 kg (RICHARDS 1983, p. 190). El saqueig continuà quan els seljúcides, per la seva banda, saquejaren Ghazna. El 1194, una altra ràtzia permeté obtenir 900.000 kg o 900 tones mètriques, la majoria probablement d'or (RICHARDS 1988, p. 193). La desacumulació violenta continuà el 1246, quan el sultà de Delhi pagà als mongols 100.000 dinars d'or, que equivalien a 70,6 grans cadascun. El procés de desacumulació forçosa també es va reforçar amb impostos. La política de l'estat indo-musulmà d'exigir els impostos en moneda va posar de nou en circulació els metalls preciosos. Al segle XIV, el sultanat de Delhi tenia un sistema d'impostos operatiu pel qual els caps hindús pagaven l'impost sobre la terra en metàl·lic, mentre que el sultanat continuava saquejant els estats hindús, i aconseguia 7.680 kg d'or i 12.800 kg d'argent (RICHARDS 1983, p. 197).

Així com els numismàtics i historiadors no volen reconèixer que l'èxit del sistema monetari islàmic, o 'àrab', tingués res a veure amb un comportament racional, o amb les seves aptituds, també s'equivoquen en suggerir que la provisió supèrflua de moneda dels musulmans fou la causa de la desaparició de la circulació monetària a Europa entre els segles VIII i X. Segons aquest argument, els musulmans van buidar Europa d'or i plata a través de la compra d'un gran nombre d'esclaus. En conseqüència, tenien tanta moneda que es podien permetre pagar preus elevats pels esclaus europeus. Aquest or islàmic va invertir temporalment la 'balança de pagaments' entre Europa i el món islàmic a favor d'Europa. Tanmateix, l'or no es quedava a Europa, sinó els nobles i homes d'església l'invertien en la compra d'objectes de luxe de l'Orient, en particular espècies i vestits. Quan l'aprovisionament d'esclaus s'exhaurí, els pagaments als musulmans es feren en plata; quan, amb el temps, aquesta també va exhaurir-se (SPUFFORD 1988, p. 49; ATTMAN 1991, p. 9), la circulació monetària també desaparegué completament, i l'esclavitud s'abolí a Europa, perquè els europeus no podien competir amb els musulmans en la compra d'esclaus (BONNASSIE 1991, p. 1-59).²² Aquesta anàlisi conté un element cert: els musulmans patiren, tant com els europeus, els efectes de la manca de mà d'obra a l'entorn de la Mediterrània en els anys post-pandèmics que seguiren la pesta de l'època de Justinià i les seves seqüeles en el segle VI, i buscaren recursos per tal de substituir-la (MORONY 2007, p. 59-87; SHATZMILLER 2010b; SPUFFORD 1988, p. 18).²³ Tanmateix, compraren esclaus a l'Àfrica negra, a l'Àsia central i a l'Europa oriental, regions que no es veieren afectades per les plagues de la Mediterrània, i no pas a l'Europa occidental. Michael Mc-

22. G. Duby argumentava, d'acord amb Marc Bloch, que els musulmans, amb la seva provisió abundant de moneda, superaren en oferta els europeus i que amb això posaren fi a l'esclavitud a Europa; però, en qualsevol cas, vegeu l'opinió de BONNASSIE 1991.

23. En tractar de l'efecte de les periòdiques epidèmies als territoris islàmics, Spufford va destacar l'efecte de la despoblació de l'Europa occidental, que va descriure com una 'manca crítica de gent'. Cap al segle VIII, la població d'Itàlia assolí el seu mínim històric.

Cormick va recollir informació sobre 43 esclaus transportats des d'Europa cap a països islàmics, un nombre molt per sota dels milers d'esclaus que arribaren als territoris islàmics (McCORMICK 2001, p. 252 i taula 9.5). Aquest argument encara queda més posat en dubte per la petita quantitat de monedes àrabs trobades als tresors que apareixen a la taula 2. Si, veritablement, l'Europa occidental hagués estat inundada per moneda àrab provinent de la compra d'esclaus, hauria calgut esperar que els tresors amagats n'haguessin proporcionat tantes evidències com les del comerç nord-oriental.

Si la teoria del comerç d'esclaus no sembla confirmada per la quantitat de monedes, hi havia cap altre producte comercialitzat amb els territoris islàmics que buidés Europa de metalls preciosos? No hi ha, de fet, evidències de comerç islàmic amb els carolingis; però, atès el silenci de les fonts, si n'hi hagués hagut, devia ser mínim. Tenint en compte la manca de mercats per als productes manufacturats, és poc probable que les mercaderies produïdes al món islàmic es comercialitzessin regularment a l'Europa occidental. Pel que sabem, sembla que el comerç de 'productes orientals', per al qual caldrien més dades, el protagonitzaven els mercaders bizantins, que portaven les poques monedes islàmiques trobades en els tresors europeus. Fins i tot per al cas del comerç nord-oriental, s'enviaven exportacions islàmiques als territoris de Rússia i Escandinàvia a canvi de les pells i els esclaus.

Finalment, el declivi de la base monetària a Europa podria haver estat simplement el resultat de les guerres, amb la consegüent pèrdua de territori, erosió de la base impositiva, incapacitat per pagar els exèrcits amb moneda i desaparició dels mercats. En qualsevol cas, l'Europa del segle VIII era una economia de base rural i així romangué durant centenars d'anys. La teoria dels esclaus, així com la del 'desequilibri' entre Europa i el món islàmic en aquest moment crucial, no poden explicar per què a Europa li costà tant de temps recuperar la circulació monetària i en canvi va recórrer a la pràctica continuada d'imitar monedes islàmiques. Ni tan sols en el cas dels rus, khàzars, búlgars i víkings, que tenien fàcil accés a les monedes i els mercats islàmics i tenien un contacte prou estret amb els musulmans, no desenvoluparen una economia monetària i no hi hagué circulació monetària ni tampoc emissió de moneda pròpia. El més important era la manca d'infraestructures necessàries per a la circulació de moneda, així com la voluntat política i les aptituds econòmiques que els àrabs, tot i ser considerats com 'primitius' pels numismàtics esmentats, certament posseïen.

La manca de voluntat dels historiadors de l'economia de reconèixer l'efecte estabilitzador dels governs islàmics en la recuperació de l'encunyació en or a Europa és igualment problemàtica. Per tal que Europa tingués un flux suficientment regular d'or africà, les rutes d'exportació a través del Sàhara havien de ser segures; sense un govern estable, en particular al Marroc, això era impossible. Tal com Walker admet (WALKER 1983, p. 36), 'la desintegració de l'estat almohade podria haver ajudat a provocar una ruptura temporal del comerç d'or a llarga distància'. De fet, entre els anys 1213-1253, es produí una important interrupció de l'encunyació a Europa, simplement perquè no arribà cap enviament d'or a

Gènova. Aquesta interrupció dels enviaments d'or a Europa fou, pel que sembla, el resultat de la rivalitat entre dues confederacions tribals nord-africanes, cap al final del regnat almohade, que van interrompre el trànsit de caravanes que travessaven el Sàhara camí d'Alexandria. Sense l'establiment del poderós imperi marí a nord d'Àfrica entre els segles XIII i XV, la tornada de l'or no hauria estat possible (SHATZMILLER 2014; WALKER 1983, p. 29-54). L'encunyació de monedes d'or pròpies europees, el genoví i el florí, va inaugurar un nou sistema monetari europeu propi, independent del del món islàmic, però la dependència del flux de l'or africà des de les riberes de la Mediterrània controlada pels àrabs continuà exactament igual. El subministrament estable d'or sota el govern dels marínides tingué més a veure amb l'èxit de la 'revolució' monetària a Europa que cap altra cosa (LOPEZ 1955, p. 134-135).²⁴

7. Conclusió

La història monetària islàmica lluita contra una tendència acadèmica incapaç de reconèixer la seva importància i les seves fites, una tendència que ignora l'existència d'un model islàmic viable i fort en termes de quantitat de moneda, de monetarització de l'economia o d'institucions monetàries, incloent-hi el crèdit. També lluita contra el prejudici obstinat que considera el comportament econòmic islàmic històricament disfuncional (KURAN 2003; KURAN 2005) i contra els numismàtics europeus que neguen la rellevància de la moneda islàmica, el seu paper i el seu lloc en la història monetària europea. He argumentat aquí que l'anàlisi comparativa de la història monetària i de la numismàtica, en particular de la d'Europa, demostra una altra cosa.

Pel que fa a la importància del flux de metalls preciosos en la història monetària del món islàmic i d'Europa, el que he dit més amunt no pretén negar aquest factor, sinó valorar el seu impacte. El flux de metalls preciosos, per si mateix, no pot revifar ni estimular l'economia. Per fer-ho, requereix consistència, voluntat política i institucions, coses que els europeus no tenien en el període entre el 700 i el 1300. El contrast amb l'Europa medieval és revelador. Com Spufford ha mostrat, fins i tot una afluència de poca durada de metalls preciosos al segle IX va fer possible la monetarització i l'encunyació del diner de plata (SPUFFORD 1988, p. 23-25). El diner va ajudar a revifar els mercats i les fires, els productes es venien a canvi de moneda i els impostos es recaptaven en moneda, mentre les rendes podien pagar-se en metàl·lic en comptes de pagar-se en treball, si més no en part. Tanmateix, tot això s'esvaï ràpidament, abocant l'Europa occidental i mediterrània a una fallida econòmica de llarga durada. No n'hi havia prou amb monetaritzar l'economia. Els musulmans es beneficiaven de la disponibilitat de metalls preciosos però també d'una política monetària centralitzada, cosa que

24. Lopez s'oposà al que tant els numismàtics islàmics com els europeus reconeixien com la importància de la connexió nord-africana per a la revolució de l'or.

garantia una circulació de moneda intensiva i els estímuls econòmics que se'n derivaven. Atesa la quantitat de temps que trigaren els europeus en desenvolupar res de semblant, els àrabs o musulmans actuaren a la velocitat de la llum.

El declivi de llarga durada d'Europa explica per què les primeres institucions polítiques i econòmiques islàmiques es comportaren racionalment quan s'allunyaren de la Mediterrània europea en favor del comerç i dels mercats del nord, el sud i l'est. Europa tenia massa mals estructurals com per a poder superar-los només agafant en préstec el model monetari islàmic. A banda de ser una eina per a l'intercanvi econòmic, la moneda també és un símbol legitimador. Però no era suficient manllevar un símbol intentant impulsar una moneda estable en la qual poguessin confiar els mercaders, com feren els europeus de manera intermitent durant 600 anys. En aquest sentit, aquest cas confirma la creença d'Stjure Bolin que l'estudi de les monedes és 'el fonament per a establir comparacions directes entre les condicions econòmiques de diverses èpoques i en diversos països'. Tant a l'Europa occidental com a l'oriental, l'intent de posar en marxa la circulació monetària únicament amb monedes d'imitació no podia tenir èxit mentre manquessin les infraestructures bàsiques.

Bibliografia

- ABULAFIA, David, 1977. *The Two Italies: Economic Relations Between the Norman Kingdom of Sicily and the Northern Communes*, Cambridge: Cambridge University Press
- AL-HAKIM, Abu 'l-Hasan, 1970, *Al-Dawha al-mushtabika fi dawabit dar al-sikka*, Husayn Mu'nis (ed.), Madrid: Revista del Instituto de Estudios Islàmicos
- AMITAI, Reuven, 2008. "Towards a Pre-History of the Islamization of the Turks: A Re-reading of Ibn Fadlan's Risala", *Islamisation de l'Asie centrale: processus locaux d'acculturation du VIe au XIe siècle*, Étienne de La Vaissière (ed.), Paris: Association pour l'avancement des études iraniennes (Studia iranica, 39), pp. 277-297
- ASHTOR, Eliyahu, 1969. *Histoire des prix et des salaires dans l'Orient médiéval*, Paris: S.E.V.P.E.N.
- ATTMAN, Arthur, 1991. "The flow of precious metals along the trade routes between Europe and Asia up to 1800", *Asian Trade Routes*, Karl R. Haellquist (ed.), London – New York: Routledge
- BALAGUER, Anna, M., 1999. *Història de la moneda dels comtats catalans*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans
- 1993. *Del mancús a la dobla: or i pàries d'Hispania*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans
- 1979. "Early Islamic transitional gold issues of North Africa and Spain", *Museum Notes*, 24, p. 225-241
- 1976. *Las emisiones transicionales árabe-musulmanas de Hispania*, Barcelona: Asociación Numismática Española
- BATES, Michael, 1994. "Byzantine coinage and its imitations, Arab coinage and its imitations: Arab-Byzantine coinage", *Aram*, 6, p. 381-403

- 1992. “Commentaire sur l’étude de Cécile Morisson”, *La Syrie de Byzance à l’Islam VIIe-VIIIe siècles*, Pierre Canivet, Jean-Paul Rey-Coquais (eds.), Damas: Institut Français de Damas, p. 319-321
- 1986. “History, Geography and Numismatics in the first century of Islamic Coinage”, *Revue Suisse de Numismatique*, 65, p. 231-261
- BOLIN, Sture, 1953. “Mohammed, Charlemagne and Ruric”, *The Scandinavian Economic History Review*, 1/1, p. 5-39
- BONNASSIE, Pierre, 1991. *From Slavery to Feudalism in South-Western Europe*, Cambridge: Cambridge University Press
- BURJAKOV, Juri, 2008. “L’extraction minière en Asie centrale aux VIIIe-XIe siècles de notre ère,” *Islamisation de l’Asie centrale*, Étienne de La Vaissière (ed.), Paris: Association pour l’avancement des études iraniennes (Studia Iranica, 39), p. 257-274
- CAHEN, Claude, 1981. “Monetary Circulation in Egypt at the Time of the Crusades and the Reform of al-Kamil”, *The Islamic Middle East, 700-1900; Studies in Economic and Social History*, Abraham L. Udovitch (ed.), Princeton: Darwin Press, p. 315-333
- 1965. “Quelques problèmes concernant l’expansion économique musulmane au Haut Moyen Âge”, *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull’alto Medioevo (Spoleto, 2-8 avril 1964)*, Spoleto: Centro Italiano di Studi sull’Alto Medioevo, p. 381-432
- CHALMETA, Pedro, 1992. “An approximate Picture of the Economy of al-Andalus”, *The Legacy of Muslim Spain*, Salma Kh. Jayyusi (ed.), Leiden: E. J. Brill, p. 741-758
- CHAUDHURI, Kirti Narayan, 1985. *Trade and Civilization in the Indian Ocean: an Economic History from the Rise of Islam to 1750*, Cambridge – New York: Cambridge University Press
- CONSTABLE, Olivia R., 1994. *Trade & Traders in Muslim Spain: Commercial Realignment of the Iberian Peninsula, 900-1500*, Cambridge: Cambridge University Press
- DEYELL, John S., 1999. *Living Without Silver: The Monetary History of Early Medieval North India*, Delhi: Oxford University Press, 1999
- DUBLER, César Emilio, 1953. *Abu Hamid el Granadino y su relación de viaje por tierras euroasiáticas*, Madrid: Maestre
- EHRENKREUTZ, Andrew S., 1977. “Money”, *Handbuch der Orientalistik*, Leiden: E. J. Brill, p. 84-97
- 1972. “Extracts from the Technical Manual on the Ayyubid Mint in Cairo”, *Journal of the Social and Economic History of the Orient*, 15, p. 423-447
- 1970. “Monetary Aspects of Medieval Near Eastern Economic History”, *Studies in the Economic History of the Middle East*, Michael A. Cook (ed.), Oxford: Oxford University Press, p. 37-50
- 1966. “Early Islamic Mint Output: A preliminary inquiry into the methodology and application of the ‘coin-die count’ method”, *Journal of the Social and Economic History of the Orient*, 9, p. 212-241
- EUSTACHE, Daniel, 1970. “Les ateliers monétaires du Maroc”, *Hepéris Tamuda*, 11, p. 95-102
- GOITEIN, Shlomo D., 1967-1988. *A Mediterranean Society*, 5 vols., Los Angeles – Berkeley: University of California Press
- GIL, Moshe, 2004. “The Flax Trade in the Mediterranean in the Eleventh Century A.D. as seen in the Merchants Letters from the Cairo Geniza”, *Journal of Near Eastern Studies*, 63/2, p. 81-96

- GRIERSON, Philip, 1960. "The Monetary Reforms of Abd al-Malik: Their Metrological basis and their Financial Repercussions", *Journal of the Social and Economic History of the Orient*, 3, p. 241-264
- 1954. "Carolingian Europe and the Arabs: The Myth of the Mancus", *Revue Belge de philologie et d'histoire*, 32, p. 1059-1074
- HEIDEMANN, Stefan, 2007. "Financing the tribute to the Kingdom of Jerusalem: An urban tax in Damascus", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 70, p. 117-142
- 1998. "The Merger of Two Currency zones in Early Islam: the Byzantine and Sasanian Impact on the Circulation in Former Byzantine Syria and Northern Mesopotamia", *Iran*, 36, p. 95-112
- HELLIE, Richard, 1999. "Russia, 1200-1815", *The Rise of the Fiscal State in Europe, c. 1200-1815*, Richard Bonney (ed.), Oxford: Oxford University Press, p. 481-505
- IRWIN, Robert, 1980. "The Supply of Money and the Direction of Trade in Thirteenth-Century Syria", *Coinage in the Latin East: Oxford Symposium on Coinage and Monetary History*, Peter W. Edbury, David M. Metcalf (eds.), Oxford: British Archaeological Reports (International Series, 77), p. 73-104
- KENNEDY, Hugh, 2001. *The Armies of the Caliphs, Military and Society in the Early Islamic State*, London – New York: Routledge
- KINDLEBERGER, Charles P., 1989. *Spenders and Hoarders: The World Distribution of Spanish American Silver 1550-1750*, Singapore: Asean Economic Research Unit, Institute of Southeast Asian Studies
- KOVALEV, Roman K., 2005. "Creating Khazar Identity through coins: The Special Issue Dirhams of 837/8", *East Central & Eastern Europe in the Early Middle Ages*, Florin Curta (ed.), Ann Arbor: University of Michigan Press, p. 220-251
- 2004. "What does historical numismatics suggest about Monetary history of Khazaria in the Ninth century: question revisited", *Archivum Euroasiae Mediaevi*, 13, p. 97-129
- KURAN, Timur, 2005. "The Absence of the Corporation in Islamic Law: Origins and Persistence", *American Journal of Comparative Law*, 3/4, p. 785-834
- 2003. "The Islamic Commercial Crisis: Institutional Roots of Economic Underdevelopment in the Middle East", *The Journal of Economic History*, 63, p. 414-446
- KURODA, Akinobu, 2009. "The Eurasian silver century 1276-1359 commensurability and multiplicity", *Journal of Global History*, 4, p. 245-269
- LAIYOU, Angeliki E., MORRISON, Cécile, 2007. *The Byzantine Economy*, Cambridge: Cambridge University Press
- 2002. "Economic and Noneconomic Exchange", *The Economic History of Byzantium, from the Seventh through the Fifteenth Century*, Angeliki E. Laiou (ed.), Washington (D.C.): Dumbarton Oaks Research Library and Collection, vol. 2, p. 681-697
- LEONARD, Robert D., 2008. "The effects of the Fourth Crusade on European Gold Coinage", *The Fourth Crusade: Event, Aftermath, and Perceptions*, Thomas Madden (ed.), Ashgate: Aldershot
- LOPEZ, Robert S., 1971. *The Commercial Revolution of the Middle Ages 950-1350*, Englewood Cliffs: Prentice-Hall
- 1955. "East and West in the Early Middle Ages", *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche (Roma, settembre 1955)*, vol. 3 (*Storia del Medioevo*), Firenze: Sansoni, p. 113-163

- LOWICK, Nicholas, 1973. "A New Type of *Solidus Mancus*", *Numismatic Chronicle*, 7th s., 13, London: The Royal Numismatic Society, p. 173-182
- MANANDIAN, Hakob A., 1965. *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade* [Erevan, 1946], Nina G. Garsoian (trad. ang.), Lisbon: Livraria Bertrand
- MCCORMICK, Michael, 2001. *Origins of the European Economy: Communications and Commerce A.D. 300-900*, Cambridge: Cambridge University Press
- METCALF, David M. (rev. per Michael L. Bates), 1989. "Crusader Coinage with Arabic Inscriptions", *A History of the Crusades*, Kenneth M. Setton (dir.), vol.6 (*The Impact of the Crusades on Europe*), Harry W. Hazard, Norman P. Zacour (eds.), Madison (Wisc.), The University of Wisconsin Press, p. 421-482
- 1983. *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum Oxford*, London: Royal Numismatic Society – Society for the Study of the Crusades and the Latin East
- MILES, George C., 1950. *The Coinage of the Umayyads of Spain*, 2 vols., New York: The American Numismatic Society
- MORISSON, Cécile, 1992. "Le monnayage omayyade et l'histoire administrative et économique de la Syrie", *La Syrie de Byzance à l'Islam VIIe-VIIIe siècles*, Damas: Institut Français de Damas, p. 309-318
- MORONY, Michael G., 2007. "For Whom Does the Writer Write? The First Bubonic Plague Pandemic According to Syriac Sources", *Plague and the End of Antiquity: The Pandemic of 541-75*, Lester K. Little (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, p. 59-87
- NOONAN, Thomas S., 1980. "When and How Dirhams First Reached Russia: a numismatic critique of the Pirenne theory", *Cahiers du monde russe et soviétique*, 21/3-4, p. 401-469
- NOONAN, Thomas S., KOVALEV, Roman K., 2000a. "What can Archeology Tell Us About How Debts Were Documented and Collected in Kievan Rus'?", *Russian History/Histoire Russe* 27, p. 119-154
- 2000b. "The Dirham Output of the Spanish Umayyad Amirate, ca 756-929", *Homenagem a Mário Gomes Marques*, Mário de Castro Hipólito, David M. Metcalf, João M. Peixoto Cabral, Miquel Crusafont i Sabater, Sintra: Instituto de Sintra, p. 253-260
- RICHARDS, John F., 1983. "Outflows of precious Metals from Early Islamic India", *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern Worlds*, Durham (NC): Carolina Academic Press, p. 183-207
- RISPLING, Gert, 2007. "Monetary Circulation in the ninth and tenth Centuries: A short survey in the light of die studies", *Money Circulation in Antiquity the Middle Ages and Modern times: Time, Range, Intensity. International Symposium of the 50th Anniversary of Wiadomości Numizmatyczne (Warsaw, 13-14 October)*, Warsaw – Cracow: Instytut Archeologii i Etnologii, p. 51-64
- 2006. "Wolgabulgaren Numismatics", *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Akademie der Wissenschaften (ed.), Göttingen – Berlin – New York: Walter de Gruyter, vol. 34, p. 210-211
- 2004. "Spännande mynt i Spillingsskatten", *Gotland Vikingaön*, Gun Westholm (ed.), *Gotländskt Arkiv*, 76, p. 123-132
- 1990. "The Volga Bulgarian imitative coinage of al-Amir Yaltawar ('Barman') and Mikhail b. Jafar", *Sigtuna Papers: Proceedings of the Sigtuna Symposium on Viking-*

- Age Coinage, 1-4 June 1989*, Kenneth Jonsson, Brita Malmer (ed.), Stockholm – London: Kungl. Vitterhets och (Commentationes de Nummis Saeculorum IX-XI in Suecia Repertis, n. s., 6), p. 275-282
- 1987. “Coins with Crosses and Bird Heads: Christian imitations of Islamic Coins?”, *Fornvännen*, 82, p. 75-87
- SHATZMILLER, Maya, 2014. “Islam and the ‘Great Divergence’: The case of the Moroccan Marinid Empire 1269-1465 A.D.”, *The Articulation of Power in Medieval Iberia and the Maghrib*, Amira K. Bennison (ed.), Oxford: Oxford University Press (Proceedings of the British Academy, 195)
- 2012. “The Economic History of the Medieval Middle East: Strengths, Weaknesses and the Challenges Ahead”, *International Journal of Middle Eastern Studies*, 44/3, p. 529-531
- 2011a. “Economic Performance and Economic Growth in the Early Islamic World”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 54, p. 132-184
- 2011b. “Marinid Fez- Global Order and the Quest for Empire”, *Fez in World History. Selected essays from the proceedings of Fez in World History: An Interdisciplinary Conference*, Ifrane: Al-Akhawayn University, p. 7-40
- 2010a. “Transcontinental Trade and Economic Growth in the Early Islamic Empire: The Red Sea Corridor in the 8th – 10th centuries”, *Connected Hinterland: Proceedings of the Fourth International Conference on the People of the Red Sea Region*, Southampton University – Society for Arabian Studies (Monographs, 8)
- 2010b. “Money, Slaves, Labour and Trade: Economic Growth in the Early Islamic Period (650- 1000)”, *Proceedings of the 24th Congress of the UEIA. Leipzig, 2008*, Verena Klemm *et al.* (eds.), Leuven: Peeters (Orientalia Lovaniensia Analecta)
- 2009. “New Initiative: Medieval Islamic Economic Quantitative Data Collection in a Global Setting”, *Al-‘Usur Al-Wusta/ Bulletin of Middle East Medievalists*, 21/1-2, p. 2-4
- 1995. “Marinids”, *The Encyclopedia of Islam*, Leiden: Brill, vol. 6, 571- 574
- SHATZMILLER, Maya, PAMUK, Sevet, 2014. “Prices, Real Wages and GDP per capita in the Medieval Islamic Middle East, 700-1500”, *The Journal of Economic History*, 74/1, p. 196-229
- SPUFFORD, Peter, 1988. *Money and its use in Medieval Europe*, Cambridge: Cambridge University Press
- WALKER, John, 1956. *A Catalogue of the Arab-Byzantine and Post-Reform Umayyad Coins*, London: British Museum
- WALKER, Thomas, 1983. “The Italian Gold Revolution of 1252: Shifting Currents in the Pan-Mediterranean Flow of Gold”, *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern Worlds*, John F. Richards (ed.), Durham (NC): Carolina Academic Press, p. 29-54
- WATSON, Andrew, 1967. “Back to Gold-and Silver”, *The Economic History Review*, n. s., 20/1, p. 1-34